

УДК 655.42(477.54–25)“18”

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКОВА ХІХ ст.

Катерина ЛИСКОВА

*Центральна наукова бібліотека
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна, тел. (057) 707-54-20*

Стаття присвячена розвитку книготоргівлі в Харкові після 1805 р., коли з'явилися перші книгарні. Проаналізовано статистичні дані про кількість та асортимент книгарень та становлення антикварної та букіністичної торгівлі. Особливу увагу приділено діяльності деяких книготорговців, які були комісіонерами Харківського університету.

Ключові слова: книжкова торгівля ХІХ ст., книгарня, антикварний магазин, Харків.

Достовірних свідчень про початок книжкової торгівлі в Харкові не існує. Можна лише впевнено говорити, що перші стаціонарні книжкові крамниці в місті з'явилися у 1805 р., завдяки появі Харківського університету, що було зумовлено новими потребами мешканців міста. Щоправда, зустрічаються згадки про книжкову торгівлю у Харкові у ХVІІІ ст. під час існування Харківського колегіуму. Так, у “Інструкції” 1769 р. для викладачів колегіуму було подано наполегливі поради щодо придбання книжок. Навіть для вивчення катехизису рекомендувалося “...велеть всем ученикам искупить печатные книжки и оными пользоваться. А бедным и неимущим заимствовать оные книжки для чтения у других пока сами в состоянии будут оные получить”. Пізніше при колегіумі було організовано продаж книг, збереглася відомість за 1792 р., в якій перераховано суми, отримані від продажу книжок, та вказані непродані книги (“Грамматика” М. Ломоносова, “Грамматика” Г. Лебедева і “Священна історія”)¹. Однак про постійну книжкову торгівлю тоді ще не йшлося – до ХVІІІ ст. відносяться лише перші згадки про ярмаркову книжкову торгівлю у Харкові.

Перші офіційні книжкові магазини з'явилися у Харкові на початку ХІХ ст., тоді книготоргівлю в місті налагодили купці з інших міст. Так, у 1805 р. комісіонер університету з доставки книг до бібліотеки, петербурзький книготорговець Цимсен, заснував у Харкові книжкову крамницю, у якій довіреною особою був швед Фр. Ласт; у ній торгували тільки іноземними виданнями. Російські книжки продавали у крамниці московського купця М. Глазунова. Він зробив у ній довіреною особою московського купця О. Ф. Белоусова, який також був зобов'язаний продавати і університетські видання². Головними споживачами книжкового ринку були студенти та викладачі.

Цікаво, що одночасно із приватними книгарнями у місті з'явилась і державна торгівля – університетський книжковий магазин, заснований у 1805 р. графом Потоцьким. Історія існування цього магазину є дуже показовою, бо протягом всього

¹ Каганов И. Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегіума 1769 г. (из истории украинской книжной культуры ХVІІІ в) // *Книга. Исследования и материалы*. – Москва, 1962. – Сб. 4. – С. 119.

² Багалеј Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. – Харьков, 1993. – Т. 2. – С. 748.

часу його діяльності з ним були пов'язані лише розслідування стосовно розкрадань та розтрат. Магазином керували люди, не пов'язані з купецькою діяльністю, які отримували за свою працю надбавку до платні, таким чином, їх абсолютно не цікавило збільшення торгового обороту та розвиток магазину. Після кожного нового завідувача магазином виявлялися нові розтрати. Так, "Хвостов, який обіймав і посаду касира, розтратив казенні гроші; правління у 1816 р. відсторонило його від посади і, перевіривши майно книжкової крамниці, переконалося, що книг не виявилось на 5663 рублі. Справа про стягнення з винного коштів тягнулася до 1826 р., але безуспішно"³. Подібні історії повторювалися регулярно. У 1823 р. попечитель університету наказав виправити ситуацію та залучити на цю посаду людину зі сторони, із обов'язковим внесенням застави, тим самим гарантуючи збереження державного майна.

Книжкова торгівля в Російській імперії початку XIX ст. у літературі висвітлюється здебільшого на прикладах Москви та Петербургу. Частково це пояснюється мізерністю провінціального книжкового ринку, але також і тим, що ті ж провінціальні книжкові крамниці були філіалами великих столичних книготорговців. Специфічну літературу широкого вжитку та навчальні видання у провінційних містах було легко придбати, але рідкісні видання слід було замовляти за кордоном або безпосередньо у столичних книготорговців.

Цікавий опис типової книгарні початку XIX ст., у якій ще зберігся старовинний купецький уклад. Такі характерні риси збереглися, наприклад, у крамниці московського книготорговця Кольчугіна: "...у крамниці на всю її довжину був влаштований прилавок, біля проходу за ним була контора. Ні стільця, ні лавки у крамниці не було. Між дверима постійно лежала величезна купа книжок, покритих пилом, тобто попросту панував у ній неймовірний хаос, але ніхто не міг узяти книгу, де вона лежала, тому що сам господар добре знав, де яка книга лежить"⁴. Книжкові крамниці, за словами сучасника, відвідували, крім студентів, літератори та приятелі книготорговця.

Паралельно з такими книгарнями старого зразка до 1820-х рр. з'явилися нові прибуткові підприємства. В цей час книжкові крамниці перетворюються на літературні салони, що стають місцями зустрічі та спілкування інтелігенції, літераторів та дворянства; при них відкриваються і приватні бібліотеки для читання. Книжкові крамниці відкриваються у центрі міста, у нових будівлях, з'являється реклама у газетах та журналах. Зустрічалась і курйозна реклама: "У книжковій крамниці показується наречений прекрасної зовнішності". "Народ із цікавості ходив дивитись, – розповідає мемуарист, – господар був дуже люб'язний із дамами, а вони, можливо, що-небудь і придбають"⁵.

У першій половині XIX ст. книжкова торгівля у Харкові розвивалася дуже повільно, її представляли довірені особи столичних книгопродавців – комісіонерів Харківського університету. У середині століття найбільшою в місті була книгарня комісіонера Імператорського Харківського університету П. І. Апаріна, що знаходилася на розі Університетської вулиці та Купецького узвозу. Тут частими гостями були професори та студенти університету, а також учителі та гімназисти. Зберігся реєстр російських книг, що продавалися у Апаріна в 1850 р. (на 210 стор.) – аналог сучасних прайс-листів. Книги у реєстрі поділено на десять відділень. Асортименту П. Апаріна

³ Багалій Д. І. *Вибрані праці*: у 6 т. – Харків, 2005. – Т. 4: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), ч. 2 (1815–1835 гг.). – С. 350.

⁴ *История книги*. – Москва, 2001. – С. 206.

⁵ Виноградова Л. А., Любленский С. Б. *История книжной торговли*. – Москва, 1982. – С. 70.

могла би позаздрити і сучасна харківська книгарня. Згадана крамниця надавала послуги пересилки книг поштою, а також за попереднім замовленням організовувала доставку книг, які друкували у столицях.

Книгарня П. Апаріна фігурує у деяких спогадах про Харківський університет, наприклад, у спогадах видавця та чиновника О. Корсунова: “Якось ідемо ми з М. І. Костомаровим у собор на архієрейську службу і заходимо до Апаріна у книжкову крамницю. Питаємо, чи немає чогось новенького? Апарін подає тоненьку книжечку – «Кобзар». Ми присіли у крамниці, та й просиділи не лише обідню, а й сам обід: усю книгу прочитали”⁶. Таким чином, спогади про “Кобзар” дають нам інформацію про книгарню Апаріна та вказують на те, що в ролі прикажчика, можливо, лише для поважних гостей, виступав сам власник, а також про те, що в книгарні було створено умови для читання. Однак більшість сучасників згадували, що в книгарнях та крамницях того часу був досить обмежений вибір книг.

Наприкінці першої половини XIX ст. у книжковій торгівлі відбулися помітні якісні зміни. Підсилювався процес розмежування видавничої справи та книжкової торгівлі. Одночасно з підприємствами, які займалися лише продажем книг, отриманих від видавців та письменників, діяли підприємства, зайняті лише видавничою діяльністю. Низка підприємств мала змішаний характер і приділяла більшу увагу котромусь із цих видів діяльності. У Москві та Петербурзі, а потім і в Харкові з’являються книжкові крамниці, обладнані новою книготорговельною технікою, які активно використовують бібліографію; з такими закладами незручні книгарні старого типу вже не могли конкурувати. Коло покупців книг значно розширилося за рахунок нової соціальної групи – різночинців, які потребували гарних, серйозних та недорогих книг.

У 1860–1870-х рр. у місті збільшилася кількість книжкових крамниць. Це було пов’язано з юридичною основою діяльності провінціальної книжкової торгівлі, що керувалася “Положенням про мита на право торгівлі та інші промисли” (закон затверджено у 1865 р.). У “Положенні” був розділ, згідно з яким “утримання бібліотек для читання повсюдно і книжкових крамниць у містах і сільських поселеннях, за винятком обох столиць, [належало до] торгових дій, дозволених без сплати встановлених цим положенням мит”⁷. Ця перевага безмитної торгівлі заохочувала все більшу кількість бажаючих зайнятися книжковою справою.

Кількість книжкових крамниць у Харкові постійно змінювалася, деякі не витримували конкуренції та швидко закривалися, інші, навпаки, завойовували власного клієнта та утверджувалися на книжковому ринку міста. Так, згідно зі статистичним описом м. Харкова за 1856 р., існувало 11 крамниць із книжковими товарами, найбільшою з яких була вже згадана крамниця Апаріна. А у 1870 р. у Харкові (згідно з Харківським календарем) згадується лише сім книготорговців. При цьому існували букіністичні крамниці, як, наприклад, крамниця Степанова, або ж тільки бібліотека для читання, як у книготорговця Карпа на Дворянській вулиці. Подібні приватні бібліотеки були тоді дуже популярними. Згідно зі статистикою за 1884–1885 рр., тоді в Харкові торгували книгами 16 крамниць.

⁶ Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. – Харків, 2008. – Т. 1. – С. 49.

⁷ Шпак А. П. К вопросу о появлении в провинции прогрессивных книготорговых заведений в 60–70-е гг. XIX в. // *Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века*: сб. научных трудов. – Ленинград, 1986. – Вып. 2. – С. 75.

До цього періоду належить діяльність книжкового магазину, що проіснував недовго (від 1862 до 1866 рр.), але став відомим завдяки його засновнику та власнику. Ця крамниця належала М. П. Балліну – ініціатору кооперативного руху у Російській імперії та одному із засновників Харківського товариства грамотності. Відкриття магазину відбулося завдяки підтримці петербурзького книготорговця М. Серно-Соловйовича. Магазин знаходився в будинку Алферова на Катеринославській вулиці, при квартирі Балліних на другому поверсі. Так як вітрин не було, і виставляти книги було неможливо, про нові надходження інформували за допомогою оголошень.

Завдяки спогадам Балліна зберігся цікавий епізод з історії цього магазину: «Пам'ятаю, якось ми отримали поштою п'ять примірників щойно виданої книги Фішеля «Державний устрій Англії». Каченовський, ідучи на лекцію до університету повз наш книжковий магазин, прочитав наше оголошення, і на лекції, говорячи про прогрес розповсюдження знань, зауважив: «Ось і в нас у заштатному Харкові на Катеринославській відкрито новий книжковий магазин Балліна, в якому вже отримали прекрасну книгу Фішеля «Державний устрій Англії», про вихід якої я лише сьогодні прочитав у «С.-Петербурзьких відомостях»». Студенти цього ж дня розкупили всі надіслані примірники. Коли наступного дня прийшов проф. Каченовський із проханням виписати екземпляр Фішеля для університетської бібліотеки, то отримав відмову»⁸. Дізнатися про асортимент книгарні Балліна ми можемо з каталогу, виданого у 1866 р., а також із рекламних оголошень у «Книжковому віснику». Згідно з каталогом, більшу частину асортименту книгарні представляли харківські видання. На жаль, книжкова торгівля Балліна від самого початку викликала у влади сумніви, у крамниці неодноразово знаходили заборонені видання, тому через тиск власник був змушений продати книгарню.

У 1860–1870-х рр. найбільше видавали підручників, книг релігійного змісту, легкої белетристики, різноманітних сонників, оракулів та іншої подібної літератури для масового читача. Художньої літератури, наукових праць та публіцистики видавали менше. Окрім книгарень, тоді існували ще книжкові «ларі» чи «шафи». Так, із 1876 р. у списках книжкових крамниць з'являється книжкова шафа Мерецького.

У середині 1870-х рр. розпочалася діяльність найбільш значного російського видавця дореволюційної епохи І. Д. Ситіна (1851–1934). У 1890-х рр. підприємство Івана Ситіна було перетворено у «Товариство друкування, видавництва та книжкової торгівлі І. Д. Ситіна». Видання І. Ситіна коштували дешево, що сприяло їх широкому розповсюдженню. У Харкові також діяла книжкова крамниця товариства Ситіна, що займалася реалізацією власних видань, книг та картин для народу. Вона знаходилася у самому центрі міста – на Університетській вулиці.

Становлення антикварної та букіністичної торгівлі відбувалося у другій половині XIX ст. Більшість букіністів торгували на лотках, у розвалі, тобто мали невеликий кіоск або просто дерев'яну ятку під відкритим небом. У антикварів здебільшого були книжкові крамниці. На жаль, асортимент цих крамниць Харкова невідомий, бо їхні каталоги не видавалися. Незважаючи на це, було достатньо букіністів та антикварів, причому купчилися вони разом – на Московській вулиці та на площі біля університету (зараз – площа ім. Р. Люксембург)⁹. Букіністи взагалі склали одну із найбільших за кількістю категорію книготорговців, головною статтею їх прибутку було

⁸ Баренбаум И. Е. *Штурманы грядущей бури. Н. А. Серно-Соловьевич, Н. П. Баллин, А. А. Черкесов.* – Москва, 1987. – С. 161.

⁹ *Книжная торговля. Пособие для работников книжного дела.* – Москва; Ленинград, 1925. – С. 249.

скупування за безцінь підручників під кінець навчального року та їхній перепродаж із невеликою націнкою. Загалом діяльність букіністів забезпечувала необхідною літературою за доступною ціною передовсім найбідніші прошарки населення.

Зростання книговидавничої справи забезпечувало подальший розвиток книжкової торгівлі. Це призвело до збільшення кількості книжкових крамниць, до диференціації книготорговельної діяльності та до виокремлення її галузей. До 1880-х рр. з'явилися деякі нові форми книготоргівлі, що потім стають характерним явищем у цій сфері – це діяльність земських складів.

Земські склади повинні були забезпечувати земські школи та бібліотеки книгами та паперовими матеріалами, а також організовувати торгівлю масовими виданнями у селі. Книжковий склад Харківського губернського земства (вулиця Сумська, 64) займався переважно книгами, підручниками та посібниками для шкіл, навчальних закладів, бібліотек та народних читалень, а також шкільним та письмовим приладдям. Аналізуючи роботу земських книжкових складів, дослідники відзначали, що на першому місці у них було розповсюдження підручників, на другому – оснащення бібліотек, і на останньому – продаж книг населенню¹⁰.

Однією з яскравих сторінок книжкової торгівлі Харкова XIX ст. була діяльність книготорговця та видавця П. А. Брейтігама. Його крамниця була представником “Энциклопедического словаря Брокгауза”, комісіонером Імператорського Харківського університету та Ветеринарного інституту, самого Павла Брейтігама обрали дійсним членом “Російського товариства книгопродавців і видавців” у Петербурзі та “Товариства книгопродавців” у Москві. Крамниця знаходилася на вул. Сумській, 2 та була популярна не лише серед харків'ян, але й мала численну клієнтуру з інших міст, чому сприяли видання та розповсюдження понад 50 каталогів. Сучасники згадували дуже поважне ставлення П. Брейтігама до клієнтів. Зокрема, був випадок, коли клієнту, професору, для наукової роботи знадобився рідкісний твір з дерматології. П. Брейтігам, аби виконати бажання професора, сам поїхав за кордон, і, попри те, що в Берліні, Відні та Парижі цієї праці не знайшлося, доставив цю рідкісну книгу клієнтові за досить низьку ціну¹¹. Діяльність крамниці П. Брейтігама – це приклад існування у Харкові великого самостійного книготоргового та видавничого підприємства, яке не було філією жодного столичного книготоргового об'єднання. Можемо додати, що магазин П. А. Брейтігама проіснував понад чверть століття.

На початку XX ст. у Харкові вже існувала розгалужена мережа книжкових крамниць. Тоді найбільшою в місті книгарнею був магазин фірми Суворіна, що мав торгівельні обороти у 80 тис. руб., та у якому працювали дев'ять прикажчиків. Назви крамниць здебільшого співпадали з прізвищем власника, за невеликим виключенням, як крамниця “Новое время” на Катеринославській та “Книжный склад Южного края” на Сумській вулицях. Згадується також книжкова крамниця Біблійного товариства, що займалася розповсюдженням книг Святого письма.

Якщо звернути увагу на географію книжкових крамниць міста, то всі вони знаходились у центрі, здебільшого на вулицях Катеринославській, Московській та Університетській, тобто перебували у безпосередній близькості від будівлі університету, де на них був найбільший попит.

¹⁰ Муратов М. В. *Книжное дело в России в XIX и XX веках. Очерк истории книгоиздательства и книготорговли 1800–1917 гг.* – Москва; Ленинград, 1931. – С. 156.

¹¹ *Ко дню 25-летия основания магазина П. А. Брейтигама в Харькове. Ко дню 25-летия личного труда Павла Андреевича Брейтигама по книжному делу.* – Москва, 1905. – С. 13.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку зі швидким розвитком економіки та зростанням грамотності населення збільшився випуск книг, які потрапляли на російський ринок. Варто зауважити, що за кількістю назв надрукованих за рік книг, Російська імперія напередодні Першої світової війни поступалася лише Німеччині. Це створило умови для становлення книжкової торгівлі як самостійної галузі книжкової справи. На жаль, історія книжкової торгівлі Харкова практично не вивчалася. За наявності видань, присвячених книжковій Москві, Петербургу, Києву, історія книжкового Харкова залишається невивченою, хоча її дослідження дозволяє по-новому глянути на культурне життя міста, в якому, попри всю “провінційність”, книжкова торгівля була досить розвиненою.

HISTORY PAGES OF BOOKTRADE IN KHARKIV IN THE 19th CENTURY

Kateryna LYSKOVA

*Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, tel. (057) 707-54-20*

The article is dedicated to the development of book trade in Kharkiv after 1805 when the first bookstores appeared. Statistical data on the quantity and the range of bookstores and the formation of antique and rare book trade is analyzed. Particular attention is paid to the activity of certain booksellers as the middlemen of Kharkiv University.

Key words: book trade in the 19th c., bookstore, antique shop, Kharkiv.

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ ХАРЬКОВА XIX в.

Екатерина ЛЫСКОВА

*Центральная научная библиотека
Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина, тел. (057) 707-54-20*

Статья посвящена развитию книготорговли в Харькове после 1805 г., когда появились первые книжные магазины. Проанализированы статистические данные о количестве и ассортименте книжных магазинов, о становлении антикварной и букинистической торговли. Особое внимание уделено деятельности некоторых книготорговцев, которые были комиссионерами Харьковского университета.

Ключевые слова: книжная торговля XIX в., книжный магазин, антикварный магазин, Харьков.

Стаття надійшла до редколегії 16.06.2012

Прийнята до друку 21.06.2013